

EEN NIEUWE WETENSCHAP OP ZOEK NAAR EEN EIGEN IDENTITEIT : DE INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE

door

R. DE HERDT

1.1. Voor het eerst vermeld in het begin van de vijftiger jaren in Engeland¹ en gelanceerd in 1955², kende de industriële archeologie een gestadige opgang. Talrijke amateurs zetten zich in voor het behoud van industriële getuigen. Academics die oorspronkelijk vanop afstand de evolutie gadesloegen buigen zich meer en meer over dit boeiend en vaak nog onbetreden terrein.

In talrijke landen ontstonden verenigingen voor industriële archeologie³, en ging men zich zelfs van overheidswege voor dit onderwerp interesseren. Vooral in Engeland, maar ook elders werden musea opgericht, waarin bedreigde industriële voorwerpen werden ondergebracht⁴.

(1) De term „industrial archaeology” werd in het begin van de vijftiger jaren gebruikt door Donald Dudley, nadien hoogleraar Latijn aan de universiteit van Birmingham (K. HUDSON, *Industrial Archaeology. A new introduction*, London, 1976, p. 15).

(2) In de herfst van 1955 verscheen de term voor het eerst in druk in een artikel van Michael Rix (Universiteit van Birmingham), in *The Amateur Historian*, waarin deze opkwam voor het behoud van de talrijke interessante monumenten die nog herinnerden aan de industriële revolutie.

(3) In Engeland ontstond in 1974 de *Association for Industrial Archaeology*. In de USA kwam een *Society for Industrial Archaeology* tot stand op initiatief van het Smithsonian Institute en het daaraan verbonden National Museum of History and Technology te Washington. Andere geïndustrialiseerde landen volgden snel. In België zijn o.m. te vermelden de in 1971 opgerichte *Werkgroep voor Industriële Archeologie van de Rijksuniversiteit te Gent* (W.I.A.R.U.G.) en de in 1978 ontstane *Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie* (V.V.I.A.) en het *Centre Hennuyer d'Histoire et d'Archéologie Industrielle*. In ons land kwam de publieke belangstelling op dreef na de imposante tentoonstelling „En toen kwam de machine” te Brussel (29 november 1975 - 4 januari 1976). Er bestaat tevens een *Centrum voor Industriële Archeologie* (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I) en een *Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis* (UFSIA, Antwerpen). Van overheidswege is men actief in deze sektor zowel op nationaal vlak (inventarisering en klassering door de *Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg*), op het provinciaal niveau (vb. *Projecht Industrieel Erfgoed*, Limburg) en vanuit stedelijk vlak (vb. te Gent renovatie van fabrieksgebouwen en beluiken, de oprichting van een Museum voor Industriële Archeologie en Textiel).

(4) Wereldbekend is het Ironbridge Gorge Museum met 's werelds eerste ijzeren brug, gegoten in 1779 in het nabije Coalbrookdale door Abraham Darby III, alsook met een hoogoven waar voor het eerst gietijzer werd vervaardigd met cokes in 1709, en verder een hellend vlak voor binnenschepen uit 1791, een porseleinfabriek, enz. (cfr. B. TRINDER, „*The Most Extraordinary District in the World*”, *Ironbridge and Coalbrookdale*, Londen, 1977 en N. COSSONS en H. SOWDEN, *Ironbridge. Landscape of industry*, Londen, 1978. Een ander openluchtmuseum in

- 1.2. Het belang van de industriële archeologie en haar ontwikkelingsmogelijkheden verschillen begrijpelijkerwijze van land tot land, en zelfs van gewest tot gewest. Het is duidelijk dat landen waarvan de economie in de 19de eeuw sterk op de landbouw gericht was (de gemechaniseerde landbouw behoort echter ook tot het studieveld van de industriële archeologie), heel wat minder te bieden hebben dan landen met een sterk ontwikkelde sekundaire en tertiaire sektor.

In België vindt de industrieel-archeoloog een interessant werkgebied. In het begin van de negentiende eeuw was ons land immers na Groot-Brittannië het tweede geïndustrialiseerde land ter wereld. Gent speelde bij de industrialisering zelfs een eersterangsrol. Onze stad is dan ook een waar paradijs voor industrieel-archeologen.

De in 1978 opnieuw aan het spinnen gebrachte mule-jenny, gekonstrueerd omstreeks 1810, is ongetwijfeld een der merkwaardigste stukken op industrieel-archeologisch gebied in het Gentse⁵. De dieselmotoren van Carels (huidige ACEC, Dok Noord) en de stoommachines Van den Kerchove (Coupure Links) met hun Corliss-stoomverdeling kregen internationale bekendheid. Een prachtige stoommachine die op 15 mei 1922 bij Van den Kerchove werd besteld, bevindt zich nog steeds in het gebouw van het vroegere veredelingsbedrijf Alsberghe & Van Oost (Drongensteenweg). Een aantal door Gentse constructeurs gebouwde machines (weefgetouwen, textielpers, gasmotor) bevinden zich in de kollektie van het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, samen met een hele reeks andere machines uit spinnerij en weverij. Aan gebouwen met een industrieel archeologische waarde is er zeker geen gebrek: van de nog bestaande (of reeds verdwenen) vlas- en katoenbedrijven in de binnenstad of de periferie tot de winkelgalerij en de watertoren⁶. Talrijke industriële producten zijn te vinden in onze musea⁷.

- 1.3. Ongetwijfeld speelt in dit tijdperk van kernenergie en biochemische vervuiling bij vele industrieel-archeologen het heimwee naar het vertrouwde, goed berekenbare en omvatbare „industriële” een belang-

opbouw is het Black Country Museum te Dudley (Birmingham) en Beamish nabij Newcastle-upon-Tyne.

In België werd in 1975 te Gent besloten tot de oprichting van een Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, dat zich in belangrijke mate richt op de Gentse textielnijverheid sinds het einde van de 18de eeuw (Zie R. DE HERDT, *Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel te Gent*, in *Handelingen. Vijfde Nationaal Kongres voor Industriële Archeologie. Textiel. Gent, 26-27 november 1977*, Gent, 1979, p. 213-220). In het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel wordt gewerkt aan de uitbouw van een documentatiecentrum betreffende het roerend industrieel erfgoed.

(5) Cfr. R. DE HERDT, *De mule-jenny. Bondige schets van haar oorsprong, ontwikkeling en werking*, Gent, 1978.

(6) Een aantal vindt men reeds beschreven in de snelinventarissen *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Stad Gent, 4 na*, Gent 1976 en *4 nb. Oost en Zuid West*, Gent, 1979.

(7) O.m. reeksen staalboeken met textielstoffen in het Stadsarchief, in het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel en het Museum voor Sierkunst.

rijke rol. Als symbool van de door de mens volledig in de hand gehouden kracht geldt de glimmende, gesmeerd lopende stoommachine. Vooral in Engeland heerst er een echte rage voor al wat maar iets met stoom te maken heeft.

Bij vele industrieel-archeologen overheerst gelukkig de wetenschappelijke interesse. De weerslag hiervan vindt men o.a. terug in de bekende tijdschriften voor industriële archeologie zoals het Engelse *Industrial Archaeology. The Journal of the Society for Industrial Archaeology*, om vele monografieën, boeken en lokale of regionale tijdschriften niet te vermelden.

Hoe dan ook, de cultuurhistoricus van de volgende eeuw zal een flinke kluit hebben aan het fenomeen „industriële archeologie”: het ontstaan, de groei en ontwikkeling tot wetenschap en de realisaties.

- 2.1. Een belangrijk aspect in de ontwikkeling van de industriële archeologie van eenvoudig onderzoeksveld met de bedoeling de industriële monumenten te vrijwaren, tot een als volwaardig beschouwde wetenschap is een *sluitende definitie*. En daarmee gaat ook de afbakening gepaard van het „wetenschappelijk territorium” en het verkrijgen van een eigen identiteit.

De in de loop van de jaren zestig en in het begin van de zeventiger jaren geformuleerde definities poogden het onderzoeksveld van de industriële archeologie duidelijk te beperken en waren vrij gedetailleerd. De laatste jaren opteert men vaak voor een lapidaire bepaling zoals: „de industriële archeologie wordt gezien als een kulturele archeologie” of als „de studie van de materiële cultuur van de industriële periode”. In hun vaagheid — want welke betekenis schuilt er achter de termen „industriële periode”, „materiële cultuur”, „culturele archeologie”? — voldoen deze lapidaire bepalingen echter veel minder als definitie en in bepaalde gevallen kan er slechts één groot vraagteken achter geplaatst worden. De moeilijkheid ligt niet zozeer in het opstellen van een omschrijving, als wel in het vinden van een sluitende en wetenschappelijk onberispelijke bepaling, in een ondubbelzinnige terminologie, die niet enkel op theoretisch vlak voldoet maar waarheen de industrieel-archeologen zich ook in de praktijk kunnen richten.

- 2.2. Sedert het tijdstip dat Michael Rix de industriële archeologie omschreef als *recording, preserving in selected cases and interpreting the sites and structures of early industrial activity, particularly the moment of the Industrial Revolution*, poogden gelukkiglijk reeds velen zulke sluitende definitie te formuleren. Ook een aantal Belgische auteurs hebben zich met het probleem bezig gehouden ⁸.

(8) In dit kader valt zeker de boeiende monografie van G. VAN DEN ABELEN, *De industriële Archeologie*. (Speciaal nummer van *Industrie. Verbond der Belgische Nijverheid*), Brussel, 1972 te vermelden. De auteur, adviseur-generaal bij het Ver-

In ieder geval is het positief dat enkelen van hen na enige argumentatie komen tot een eigen definitie of tot een aangepaste visie⁹. Juist door het voortdurend overdenken van de bestaande bepalingen en door het bijsturen van onnauwkeurigheden kan de industriële archeologie er geleidelijk in slagen een eigen identiteit te verwerven. De bedoeling van voorliggend artikel is enerzijds een visie te geven op de reeds geformuleerde standpunten ten behoeve van de geïnteresseerde lezer van dit tijdschrift waarin voor het eerst een artikel over industriële archeologie verschijnt. Anderzijds wordt gepoogd enkele definities in detail te ontleden en kritisch te bekijken, om aldus een bijdrage te leveren tot een betere identificering en definiëring.

- 2.3. Vooraf dient er op gewezen te worden hoe moeilijk het vaak blijkt te zijn om de industriële archeologie zo objectief mogelijk te benaderen. Dit is ongetwijfeld in de eerste plaats het gevolg van het feit dat de visies op de industriële archeologie zeer snel veranderen en men er veelal niet in slaagt een overzicht te verkrijgen van wat er recent gepubliceerd is¹⁰.

Vaak is het zelfs zo dat onze industrieel-archeologen het bijzonder lastig hebben een objectief beeld op te hangen van hetgeen in het

bond van de Belgische Ondernemingen, wordt algemeen aangezien als degene die de industriële archeologie in België introduceerde. Verder R. BAETENS, *Krachtlijnen voor de studie van de industriële archeologie. Mededelingen van het Centrum voor bedrijfsgeschiedenis*, nr. 3. Overdruk uit: *Kontakt. Vereniging Vlaamse Architekten*, XVIII, (1974), p. 40-46. ID., *Een onderzoek naar het beoefenen van de industriële archeologie in België*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 92, 1977, p. 69-80. H. BALTHAZAR, *Industriële archeologen bestaan niet: definities en realisaties, in Industriële Archeologie in Limburg*, (s.l., s.d.) (referaat naar aanleiding van de Culturele Dag die op 27-11-1976 werd georganiseerd in het Gallo Romeins Museum in Tongeren), J.C. BAUDET, *Note sur le statut épistémologique de l'archéologie industrielle*, in *Technologia Bruxellensis*, 1979, 2, (1), p. 9-17. M. BRUWIER: *In het zog van Engeland: het begin van de industriële archeologie in België* (Overdruk, s.l., s.d.). A. LINTERS, *Industriële Archeologie: definities en bemerkingen*, in *Bouwkundig erfgoed in Vlaanderen M75 + Berichtenblad*, nr. 32, (1977), p. 1-41. E. STOLS, *Industriële archeologie of een weg naar de geschiedenis van de levenswijze in een industriële maatschappij*, in *DIGO*, 1 en 2, p. 33-49 en 100-109. A. THIJS, *Industrial Archaeology as a Branch of the Study of the History of Material Culture, Some Theoretical and Methodological Considerations*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1975, p. 145-156 en ID., *De industriële archeologie en de volkskunde*, in *Oostvlaamse Zanten*, LIV, (1979), 1, p. 17-27.

(9) O.m. R. BAETENS, *Krachtlijnen...* en A. THIJS, *Industrial Archaeology as a Branch...* en ID., *De industriële archeologie en de volkskunde*. Ook J.C. BAUDET, *Note...*, en J.P. DUCASTELLE, *L'archéologie industrielle en Belgique*, (*Actes du colloque „Centenaire de la Société d'archéologie de Nivelles”* 1977).

(10) Door de uitbouw van zijn bibliotheek tot een soort documentatiecentrum zou het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel te Gent daaraan iets kunnen veranderen. Elke geïnteresseerde die een bijdrage of artikel publiceert over of in verband met de industriële archeologie, met vroegere industrieën, materiële cultuur, enz. kan de referenties of zo mogelijk zelfs een overdruk aan het M.I.A.T. doorspelen. Op eenvoudige aanvraag zal hij dan op de hoogte gehouden worden van de laatste verschenen artikelen en deze in het M.I.A.T. kunnen raadplegen. Adres: M.I.A.T., Abrahamstraat 13, 9000 Gent.

buitenland gaande is. Een voorbeeld hiervan vindt men bij de auteurs R. BAETENS en A. LINTERS. De eerste beweert in 1977 dat de meeste gezaghebbende stemmen in Groot-Brittannië zich uitspreken ten gunste van een formulering die totaal los staat van de industriële revolutie¹¹. Nauwelijks enkele maanden later vermeldt de tweede dat de idee van de periodische en totaliteitsaanpak meer en meer veld wint op internationaal gebied, dus juist het tegenovergestelde¹².

Gelijkaardige barensweeën schijnt „de industriële archeologie in Vlaanderen” te hebben¹³. In het overzicht *Industrial Archaeology in Flanders: some considerations* vindt A. LINTERS het niet nodig het artikel R. BAETENS, *Een onderzoek naar het beoefenen van de industriële archeologie in België*, te citeren. Bovendien wordt het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, het enige in Vlaanderen dat zich specifiek met industriële archeologie bezighoudt, en dat reeds op dat ogenblik een honderdtwintig interessante machines en toestellen van de slopershamer redde, niet eens vermeld. Aan het buitenland wordt aldus een onvolledig en daardoor ook een totaal vertekend beeld gegeven over de werking van de industriële archeologie in onze streken.

- 3.1. Bij het geven van een definitie van de industriële archeologie stelt zich eerst en vooral het probleem van de afbakening in de tijd. De reeds hoger geciteerde definitie van Michael Rix bleek reeds zeer snel niet meer op te gaan. Talrijke studies over „industriële getuigen” die niet zo dadelijk konden ondergebracht worden in de periode aangeduid met de term „industriële revolutie” schenen de noodzaak in te houden deze tijdsbeperving ongedaan te maken¹⁴.

Kenneth Hudson, van de universiteit van Bristol en een tijdlang BBC-korrespondent voor de industrie in West-Engeland, kwam reeds in 1963 totaal los van de „industriële revolutie” van Rix, in een boek waarin voor het eerst de industriële archeologie vanuit een wetenschappelijk verantwoorde achtergrond werd benaderd. Hudson ziet de industriële archeologie als het ontdekken, registreren en de studie van

(11) R. BAETENS, *Een onderzoek...*, p. 70.

(12) A. LINTERS, *Industriële Archeologie. Definities en bemerkingsen*, p. 31.

(13) ID., *Industrial Archaeology in Flanders: some considerations*. Gepolyko-pieerde tekst (uitgegeven in 1978).

(14) Cfr. o.m. SUSSKIND (Ch.), *Techniek en samenleving*, Utrecht-Antwerpen, 1976, p. 12, 29.

De term „industriële revolutie” is dubbelzinnig. Veelal wordt daarom een onderscheid gemaakt tussen een „eerste” en een „tweede” industriële revolutie. Gedurende de eerste industriële revolutie in Engeland waren de technische uitvindingen het gevolg van proefondervindelijk onderzoek zonder wetenschappelijke achtergrond. Ze werd gekarakteriseerd door het gebruik van machines in plaats van de spierkracht van mens en dier. De fabrikanten waren zelf nauw bij de productie betrokken.

Tijdens de tweede industriële revolutie gingen techniek en de wetenschap een veel grotere rol spelen bij de industriële productie en er gebeurde een scheiding tussen het bezit en het beheer van de ondernemingen (door managers).

de fysische overblijfselen van vroegere industrieën en communicatiemiddelen ¹⁵.

Even belangrijk is de visie van R.A. Buchanan, directeur van het *Centre for the Study of the History of Technology* (Bath) ¹⁶. Buchanan komt, althans theoretisch, totaal los te staan van elke tijdsclimiet. Hij maakt bovendien de binding tussen enerzijds de geschiedenis van de techniek en anderzijds de sociale en economische ontwikkeling van de maatschappij ¹⁷.

Uit de inhoud van zijn werk blijkt nochtans dat hij zich hoofdzakelijk tot de industriële periode beperkt.

Arthur Raistrick van de Bradford University neemt een veel logischer houding aan door ook in de praktijk de industriële archeologie niet te beperken tot de industriële periode. De industriële archeologie wordt hier overigens in belangrijke mate gelijkgesteld met de archeologie van de industrie ¹⁸.

- 3.2. Enkele industrieel-archeologen uit Antwerpen pleiten in navolging van Raistrick er eveneens voor dat de industriële archeologie een zo ruim mogelijke periode zou bestuderen, ten einde de long run bewegingen te kunnen volgen ¹⁹. Het is inderdaad zo dat ook vóór de industriële revolutie zich belangrijke vernieuwingen hebben voorgedaan in de industriële productie. Deze vernieuwingen slaagden er niet in, aldus A. Thijs, assistent bij het *Centrum voor Bedrijfs-geschiedenis te Antwerpen*, de hegemonie van de landbouw in het geheel van de economie te doorbreken ²⁰. Toch brachten ze vaak belangrijke verschuivingen teweeg op economisch, sociaal en mentaal vlak. Het onderzoeken van deze veranderingen kan ons natuurlijk enorm veel leren over de

(15) K. HUDSON, *Industrial Archaeology*, Londen, 1963 en ID., *Industrial Archaeology. A new introduction*, Londen, 1976, p. 21: *industrial archaeology is the discovery, recording and study of the physical remains of yesterday's industries and communications*.

(16) In dit centrum wordt het *National Record of Industrial Monuments*, een nationale inventaris voor alle industriële monumenten in Engeland bijgehouden. Een poging om in België een gelijkaardige inventaris te laten opmaken door het *Centrum voor Industriële Archeologie* mislukte. De bekende Amerikaanse auteur Th. A. SANDE, *Industrial Archaeology. A New Look at the American Heritage* sluit in zijn visie aan bij Buchanan.

(17) R. A. BUCHANAN, *Industrial Archaeology in Britain*, Harmondsworth, 1974, p. 20: *industrial archaeology is a field of study concerned with investigating, surveying, recording and, in some cases, with preserving industrial monuments. It aims, moreover, at assessing the significance of these monuments in the context of social and technological history. For the purposes of this definition, an 'industrial monument' is any relic of an obsolete phase of an industry or transport system, ranging from a Neolithic flint mine to a newly obsolete aircraft or electronic computer. In practice, however, it is useful to confine attention to monuments of the last two hundred years or so...*

(18) A. RAISTRICK, *Industrial Archaeology. An Historical Survey*, Frogmore, 1973, p. 1-13. Dit boek wordt door R. BAETENS, *Een onderzoek...*, p. 2 als het meest waardevolle boek in de industriële archeologie beschouwd. H. Balthazar vermeldt echter deze auteur niet in zijn overzicht *Industriële archeologen bestaan niet*.

(19) R. BAETENS, *Een onderzoek...* p. 2.

(20) A. THIJS, *Industriële Archeologie en Volkskunde*, p. 18.

wetmatigheden van de menselijke gedragingen als reactie op zulke innovaties. In hoeverre, kan men zich afvragen, is het bovendien mogelijk de draagwijdte te vatten van de veranderingen die de industriële revolutie kenmerken, wanneer men geen duidelijke kijk heeft op de produktiemethode, industriële bedrijfsinstallaties, werktuigen e.d. uit de voorgaande periodes.

- 3.3. Deze opwerpen tegen een industriële archeologie die zich zou beperken tot de „industriële periode” bevatten veel waarheid. Toch moeten er bij de bewijsvoering en de konklusies van de auteur enkele vraagtekens geplaatst worden.

Het is zeer zeker juist dat men om de volle betekenis van bijvoorbeeld de produktiemethodes na de industriële revolutie te vatten een kijk moet hebben op de produktiemethodes vóór de industriële revolutie. Dit betekent echter niet noodzakelijk dat ze het voorwerp moeten uitmaken van één studieveld. A. Thijs beweert overigens zelf dat de innovaties vóór de industriële revolutie niet in staat waren de suprematie van de landbouw te doorbreken. De industriële archeologie heeft juist als eerste taak die innovaties (en hun gevolgen) te bestuderen die het wel mogelijk maakten dat de hegemonie van de landbouw werd doorbroken. Het betreft hier geen accentverschuivingen, maar een werkelijke, weliswaar trage, revolutie die hand in hand met een aantal politieke en ideologische gebeurtenissen (Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring; Verklaring van de rechten van de mens, enz.) een totaal nieuwe maatschappij zou creëren. De gevolgen van deze „industriële” revolutie hadden zulke enorme impact op deze nieuwe maatschappij die ontstond, dat men ze gewoonweg „industriële maatschappij” heeft genoemd.

De bekende Neil Cossons, eerste directeur van het befaamde Ironbridge Gorge Museum, is eveneens gewonnen voor de periodische visie van de industriële archeologie. Voor hem is de industriële archeologie eenvoudigweg het onderzoek en de analyse van de fysische overblijfselen van de industriële revolutie²¹. Cossons legt bovendien de nadruk op het landschap en de manier van leven die door de industriële revolutie een totale wijziging ondergingen. Hierdoor maakt hij de verbinding met de ekologie en met de sociale en kulturele aspecten van de industriële archeologie²².

- 4.1. Vrij recent werd op het Third International Conference on the Conservation of Industrial Monuments (T.I.C.C.I.M), dat van 30 mei

(21) N. COSSONS, *The BP Book of Industrial Archaeology*, Londen, 1975, p. 15: *In simple terms it is the examination and analysis of the physical remains of the Industrial Revolution period* en p. 17: *The Industrial Revolution created a new economy, a new landscape, a new way of life.*

(22) Vandaar begrijpt men dat F. BAUDET, *Note sur le statut épistémologique de l'archéologie industrielle*, p. 15 zich afvraagt of de industriële archeologie nu een hulpwetenschap van de geschiedenis of een hulpwetenschap van de ekologie is.

tot 5 juni 1978 in Zweden werd gehouden, de industriële archeologie gezien als een consistent wetenschappelijk werkterrein dat de materiële infrastructuur der industriële periode in zijn zeer brede realisaties en zijn maatschappelijke kontekst omvat en dat een totaliteit vertoont wat betreft het onderwerp (de totale vroegere industriële maatschappij), wat betreft bronnen en heuristiek, wat betreft methoden en aanpak²³. De Vlaamse Vereniging voor Industriële archeologie neemt een daarop gelijkkluidend standpunt in. Ze ziet de industriële archeologie als „de studie van de materiële cultuur der industriële periode”²⁴. Bij beide visies worden nu enkele notities gemaakt.

- 4.2. Vooreerst werd er reeds in 1974 door de „Antwerpse school”²⁵, op gewezen dat de industriële archeologie thuishoort in de geschiedenis van de materiële cultuur²⁶.

Daardoor wordt er aansluiting gevonden met de Oostbloklanden, voornamelijk Polen, waar de geschiedenis van de materiële cultuur reeds zeer lang wordt beoefend.

De moeilijkheid wordt nu gevormd door het feit dat de term „materiële cultuur” op een drievoudige manier kan geïnterpreteerd worden, zodat de termen „materiële cultuur” en daarmee ook „materiële infrastructuur” in de hogergeciteerde bepalingen ongedefinieerd blijven. Een eerste betekenis, waarnaar de „Antwerpse school” verwijst, vindt men terug bij de Poolse onderzoekers: *l'objet des études d'histoire de la culture est matériel, défini par les éléments même du processus de production et de reproduction des biens matériels, au cours des divers étapes de la fabrication de ces éléments*²⁷, dus (trouw aan het historisch materialisme) van alles wat maar enigszins met de

(23) Verslag door A. Linters, *Third international conference on the conservation of industrial monuments. Eerste resultaten*, in *Technologia Bruxellensis*, p. 48. Het summier verslag vermeldt niet door welke argumenten de „long run industrieel archeologen” konden overgehaald worden deze periodische visie te aanvaarden.

(24) *VVIA Berichten*, nr. 1, (zomer 1978), p. 2.

(25) Met de „Antwerpse school” wordt het *Centrum voor Bedrijfs geschiedenis*, (U.F.S.I.A.) bedoeld.

R. Baetens, *Krachlijnen...*, p. 43; A. Thijs, *Industriële Archeologie of de Geschiedenis van de Materiële Cultuur? Ervaringen bij de studie van oude Antwerpse pakhuizen*, in *Centrum voor Industriële Archeologie*, 1, (1975); ID., *Industrial Archaeology as a Branch of the study of the history of material culture, some theoretical and methodological considerations*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, IV, 1975, p. 148.

(26) Zie ook A. PAULINYI, *Industriearchäologie oder Geschichte der materiellen Kultur*, in *SIGCIM. II Internationaler Kongress für die Erhaltung technische Denkmäler. Verhandlungen*, Bochum, 1978, p. 151-160.

(27) Bepaling volgens H. Dunajewski, weergegeven door T. WASOWICZ in *L'histoire de la culture matérielle en Pologne. Dix ans de recherches; un bilan. Vie matérielle et comportements biologiques. Bulletin nr. 4*, in *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 1962, 17, nr. 1, p. 76. Sinds 1953 verschijnt in Polen de *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Zie hierover ook Akos PAULINYI, *Industriearchäologie. Neue Aspekte der Wirtschafts- und Technikgeschichte*, (*Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte e.v.*, 19), Dortmund, 197, p. 19. In Frankrijk kreeg de term „materiële cultuur” vooral bekendheid door het tijdschrift *Annales. Economies, Sociétés, Civilisation*.

produktie van materiële goederen verband houdt.

De tweede betekenis sluit hierbij aan, maar legt het accent op het dagelijks leven en de dagelijkse gebruiksvoorwerpen : voeding, levensstandaard, kleding, huisvesting. Deze visie wordt verdedigd door F. Braudel²⁸. Noch in Polen, noch in Frankrijk wordt de „materiële cultuur” beperkt tot een bepaalde periode.

De derde betekenis is veel minder gebonden aan de historisch-materialistische denkwijze, zodat de term een veel bredere inhoud heeft dan enkel de „produktievormen”. Ze bevat alle materiële vormen van de beschavings(kultuur) van een samenleving. Eenzelfde betekenis vindt men o.a. ook terug in de archeologie en omvat alle overblijfselen (beschavingsresten) van de maatschappij²⁹. Deze kunnen bestudeerd worden totaal los van het idee „produktievorm”. Hieronder vallen, om dit slechts door een voorbeeld te verduidelijken, de materiële uitingen van religieuze gevoelens zoals ex-voto's, kruisbeelden, kappelletjes, of kentekens (bv. wapenschilden) om zich te onderscheiden van andere groepen of entiteiten. Wanneer men echter de negentiende eeuw tot studieveld neemt dan behoren tot de materiële cultuur in deze derde betekenis ook allerlei gebouwen (scholen, kerkgebouwen, musea, theaters, ziekenhuizen, fabrieken) met het volledig roerend goed erin aanwezig. Slechts een klein aantal van deze gebouwen, o.m. de fabrieksgebouwen met hun inboedel behoren tot het traditionele studieveld van de industriële archeologie.

- 4.3. In de door de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie vooropgestelde bepaling is het niet duidelijk welke betekenis aan de term „materiële cultuur” wordt gegeven en kan men dus alle kanten op. De definitie voldoet derhalve geenszins.

Ook de bepaling van het T.I.C.C.I.M. is erg onduidelijk, en daarom voor discussies vatbaar. Er wordt gestipuleerd dat de „industriële archeologie” de totale vroegere industriële maatschappij omvat en dat „de materiële infrastructuur der industriële periode in zijn zeer brede realisaties” tot het werkterrein van de industrieel-archeoloog behoort. Er dient duidelijk gerealiseerd te worden dat deze definitie niet specifiek spreekt over de materiële infrastructuur die typerend of relevant is voor de industriële periode.

In ieder geval zijn de begrippen „industriële maatschappij” en mijn inziens ook „materiële infrastructuur der industriële periode in zijn zeer brede realisaties” veel ruimer dan het begrip „materiële cultuur” in de historisch-materialistische versie.

Beide begrippen sluiten eerder aan bij de algemene visie (derde betekenis) van de „materiële cultuur”. Immers onder industriële maatschappij wordt verstaan die maatschappij waarop de industrialisatie

(28) F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)*, dl. 1, Parijs, 1967.

(29) S.J. DE LAET, *Prehistorische Kulturen in het Zuiden der Lage Landen*, Wetteren, 1974, p. 9.

haar stempel drukte³⁰. Dit houdt echter niet noodzakelijk in dat alle materiële getuigen, ontstaan in zulke maatschappij, louter produkten zijn van de industrialisatie. Vele ontstonden nog vanuit louter ambachtelijke visie³¹. Andere door de mens opgerichte getuigenissen (scholen, kerken, vergaderzalen, toestellen, sportinfrastructuur enz.) bevatten slechts een klein aantal aspecten die als industrieel-archeologisch bestempeld kunnen worden en in hun essentie hebben ze niets met het begrip „industrie” te maken.

Meestal is het zelfs zo dat de materiële (en funktionele) vorm ervan bepaald wordt door elementen die totaal vreemd zijn aan het woord „industrie” of „industriële archeologie”, nl. door traditie, inventiviteit van architect of ondernemer, enz. De „industriële” elementen (giet-ijzer, beton, industriële baksteen, enz.) worden slechts gebruikt om die gewenste vorm te verkrijgen.

Deze realisaties, gebouwen en objecten uit deze industriële maatschappij worden overigens als dusdanig in de praktijk niet door de industrieel-archeologen bestudeerd als zij geen opvallende elementen bevatten die op industrialisatie wijzen. Veelal behoren ze tot het terrein van de volkskunde of de heemkunde, de architectuurgeschiedenis, cultuurgeschiedenis, enz.³². Men kan zich trouwens de vraag stellen of de infrastructuur van bijvoorbeeld onderwijs (scholen) en religie (bedehuizen) en zelfs van het ontspanningsleven (zwembaden) en cultureel leven (musea, theater) ook al bevatten ze industrieel-archeologische aspecten (vb. de ijzerkonstruktie in bepaalde kerken), wel tot het specifieke terrein van de industrieel-archeoloog behoren³³. De vraag betreft begrijpelijk niet de industrieel-archeologische aspecten, maar geldt voor de totaal-functie van de gebouwen en objecten³⁴.

(30) Voor de bepaling van industrialisatie, zie verder.

(31) Hier kan op gewezen worden dat de industriële ontwikkeling na de zogenoemde industriële revolutie (op zichzelf reeds een misleidend begrip, omdat er geen sprake was van een *plotsse* verandering) slechts zeer langzaam op gang kwam en de nieuwe technieken eerst op relatief lange termijn gevolgen hadden voor de wijze van produceren. Het duurde vaak zeer lang voordat de industriële produktie het gewonnen had op de huisnijverheid en de ambachtelijke bedrijvigheid. Denkt men slechts aan de verwerking van vlas tot vezel en uiteindelijk tot linnen, of aan het handvormen van stenen en het bakken ervan in veldovens.

Cfr. F.L. VAN HOLTHOON, *Mensen in Europa. Ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750*, Alphen aan de Rijn, 1977, p. 53.

(32) Het betreft hier een gebied waar de industriële archeologie raakt aan andere takken van de materiële cultuur, o.m. de volkskunde.

A. Thijs, *De industriële archeologie en de volkskunde*, p. 24-26. De volkskundige bestudeert de huidige traditionele gemeenschapscultuur.

(33) E. STOLS wijst in zijn merkwaardig en goed gedokumenteerd artikel op de industrialisatie van het ontspanningsleven (E. STOLS, *Industriële archeologie of een weg naar de geschiedenis van de levenswijze in een industriële maatschappij*, in *DIGO*, nr. 2, p. 108-109).

(34) Zo is het onmiskenbaar dat de ijzerkonstrukties in de St.-Annakerk (1869 op het Jacob Van Arteveldeplein te Gent tot het domein van de industriële archeologie behoren. Zie o.a. ook het hoofdstuk *recreation industry* in J.P.M. PANNELL, *The Techniques of Industrial Archaeology*, Newton Abbot, 1974.

- 4.4. De T.I.C.C.I.M.-definitie volgend komt men tot de volgende dualiteit: ofwel aanvaardt men dat de industriële archeologie zich bezighoudt met de materiële infrastructuur die relevant is voor de industriële periode en dan dient de T.I.C.C.I.M.-definitie in dit opzicht aangepast te worden, ofwel aanvaardt men de T.I.C.C.I.M.-definitie zoals ze wordt weergegeven, maar dan komt men tot andere tegenstrijdigheden.

Immers de T.I.C.C.I.M.-definitie omvat nog een verduidelijking, nl. de industriële archeologie bestudeert „de relikten zowel van de sekundaire, de tertiaire, doch eveneens van de geïndustrialiseerde primaire sektor”. Dus de relikten van de niet-geïndustrialiseerde primaire sektor (vb. een op ambachtelijke leest opgerichte hoeve) zouden dan niet tot het onderwerp van de industriële archeologie behoren, hetgeen in tegenspraak is met het feit dat de industriële archeologie zich bezighoudt met de (totale) materiële infrastructuur der industriële periode.

Men moet zich voor ogen houden dat een reeds eeuwenlange toegepaste ambachtelijke bedrijvigheid tijdens de industriële periode geheel of gedeeltelijk kan geïndustrialiseerd worden, maar dit niet noodzakelijk doet. De fysische getuigen ervan behoren in ieder geval tot de „materiële infrastructuur der industriële periode” en het ambacht zal dus, ook al vertonen de relikten nog geen tekenen van industrialisatie, volgens de T.I.C.C.I.M.-definitie bestudeerd worden door de industriële archeologie. Gelijkaardige relikten uit de periode vóór de industriële revolutie (en die dus niet behoren tot de industriële periode) vallen echter volgens de T.I.C.C.I.M.-definitie niet meer onder het onderzoeksveld van de industrieel-archeoloog.

Er wordt hier een totaal kunstmatige cesuur getrokken die niet zomaar te verantwoorden is en die overigens duidelijk in de kaart speelt van de „long run-industrieel-archeologen”.

- 4.5. Het gebruik van de termen „industriële periode” en „industriële revolutie” in een definitie houdt bovendien een aantal moeilijk te omzeilen klippen in. Want onmiddellijk rijzen vragen en discussiepunten over aanvangs- en einddatum, indeling, alsook omtrent het probleem of vele (en welke?) landen een „industriële revolutie” en een „industriële periode” kenden of kennen.

Wellicht bestaat er, ondanks het werk van J. GIMPEL⁸⁵, een zekere overeenstemming dat „de” industriële revolutie gestart is in het Engeland van de 18de eeuw. Een overeenkomst wat betreft de einddatum zal veel moeilijker te bereiken zijn.

- 4.6. Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat de werkdefinitie van het T.I.C.C.I.M. verscheidene minder plausibele elementen bevat. Positief in deze bepaling is dat wanneer men aanvaardt dat de industriële archeologie de studie is van de materiële infrastructuur van

(35) J. GIMPEL, *La révolution industrielle du Moyen Age*, Parijs, 1975.

de industriële periode het niet meer noodzakelijk is dat men zou vertrekken van een bestaand materieel monument of voorwerp zoals het voorheen in de industriële archeologie vaak gebruikelijk was. Maar ook een niet meer bestaand industrieel monument of voorwerp kan bestudeerd worden aan de hand van dokumenten of ikonografisch bronnenmateriaal³⁶.

Relevant in deze inhoudelijke bepaling van de industriële archeologie is ook het feit dat gewezen wordt op een totaliteit van bronnen en heuristiek: materiële relikten, historische bronnen en mondelinge overleveringen.

Vooraf met dit laatste, waarvoor gelukkiglijk meer en meer belangstelling bestaat, wordt veel te weinig rekening gehouden³⁷. Het belang ervan werd en wordt vaak onderschat. Om op de hoogte te geraken van de juiste produktietechniek (in sommige gevallen produktiegeheimen) is een interview met iemand die jarenlang in het vak zit vaak de enige oplossing³⁸.

- 4.7. Bemoeiend in bovenstaande bepaling is eveneens de totaliteit wat de methode aangaat: zowel de historische en archeologische methode komen in combinatie met elkaar in aanmerking. Expliciet wordt dus gesteld dat de industriële archeologie zich niet beperkt tot de „archeologische” werkwijze. Dit dan in tegenstelling met de opvatting van degenen die de industriële archeologie zagen als de „archeologie van de industrie”³⁹.

- 5.1. Een opmerkelijke gebeurtenis tijdens de reeds hoger vermelde conferentie in Zweden was de oprichting van een *International Committee for the Conservation of Industrial Heritage* (I.C.C.I.H.).

Door te bepalen welk het werkterrein is van „industriële erfgoed” en door te specificeren wat onder „industriële (industrialisatie)” verstaan

(36) A. THIJS, *De industriële archeologie en de volkskunde*, p. 20 besluit daaruit dat de benaderingswijze van de beoefenaren van de geschiedenis van de „materieële cultuur” door haar aanpak vollediger blijkt te zijn dan de industriële archeologie (van vóór het T.I.C.C.I.M.).

(37) De betekenis van de mondelinge overlevering komt bijvoorbeeld niet aan bod in de katalogus *En toen kwam de machine. Ontmoeting met de Industriële Archeologie*, Brussel, 1975.

(38) Het belang van de „oral history” werd reeds van bij zijn ontstaan ingezien door het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel te Gent. Hier loopt dan ook een project waarbij oude textielarbeiders en -arbeidsters geïnterviewd worden over hun vroegere werk- en levensomstandigheden.

(39) Cfr. J. MERTENS, *Industriële Archeologie en Opgravingen*, in *En toen kwam de machine. Ontmoeting met de Industriële Archeologie*, Brussel, 1975, p. 26-35.

Ook volgens R. BAETENS, *Krachtslijnen...*, steunt de industriële archeologie zich in hoofdzaak op de archeologische methodes. In het artikel ID., *Topologie van de bronnen voor de studie van de Industriële Archeologie van de haven (Mededelingen van het Centrum voor Bedrijfs-geschiedenis, nr. 4)*, Antwerpen, 1975, p. 5-13, vestigt hij nochtans uitvoerig de aandacht op de archiefbronnen en uitgegeven ambachtelijke stukken, de verhalen en publicistische bronnen.

wordt, slaagde het I.C.C.I.H. er in een aantal voor meerdere interpretaties vatbare of misleidende woorden of termen zoals „archeologie”, „industriële periode”, „materiële cultuur” te ontwijken. Vooreerst wordt gesteld dat de studie van het industrieel erfgoed betrekking heeft op die periode in de geschiedenis, welke gekenmerkt wordt door industrialisatie.

Industrialisatie betekent het begin van een fundamentele wijziging in de structuur van de economie, en een fundamenteel verlaten van de landbouw als spits-sektor; de nadruk ligt op de industriële en mechanische vooruitgang door uitvindingen op het vlak der produktietechnieken, de nadruk ligt eveneens op een mechanisering van de procédés per nijverheidstak, hetgeen leidt tot massaproductie. Deze massa-productie geschiedt steeds op basis van uitgebreide installaties, aangedreven door andere bronnen van drijfkracht dan deze in het menselijk gestel.

Onder de term „industrieel erfgoed” wordt verstaan :

1. alle onroerende goederen (landschappen, sites en gebouwen) en alle roerende goederen (outillage, machines, onderdelen en uitrustingsstukken) welke een getuige vormen van de industriële activiteiten van economisch gevorderde of van zich ontwikkelende maatschappijen; deze goederen omvatten eveneens alle vormen van energie, van grondstoffen, werkplaatsen, huisvesting, transportvoorzieningen en daarmee verbonden machines.

2. alle geschreven, ikonografische en andere dokumenten en gegevens welke betrekking hebben op de industriële activiteiten; gelijkaardige dokumenten betreffende industriële sites, structuren en uitrustingen; alle gelijkaardige dokumenten welke betrekking hebben op de aanschaf of de konstruktie ervan; alle technische, juridische, administratieve en andere teksten welke betrekking hebben op het industrieel patrimonium.

3. de industriële produkten, in de mate dat zij essentieel zijn voor het begrijpen van de activiteiten ⁴⁰.

Deze preambule waaruit bovenstaande tekst werd overgenomen vermeldt nog bijzonderheden in verband met research, archeologisch onderzoek, inventarisatie, dokumentatie, konservatie, presentatie en interpretatie. En alhoewel niet iedereen zich met alle bijzonderheden akkoord zal kunnen verklaren en er nog heel wat zwakke punten zijn, toch heeft men de algemene indruk dat belangrijke gedeelten van deze visie op het „industrieel erfgoed” ons met één stap vijf jaar vooruit brengen.

(40) I.C.C.I.H. - preambule : *De Studie van het Industrieel Erfgoed*. (Uitg. Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, 28 juni 1978, officieuze vertaling) en A. LINTERS, *Third international conference...* p. 49.

- 5.2. Stel dat men de industriële archeologie definieert als „studie van het industrieel erfgoed”⁴¹, met op de achtergrond de bovenstaande bepalingen van „industrieel erfgoed” en van „industrialisatie”, dan krijgt men een veel eenvoudiger en mijns inziens wetenschappelijk meer verantwoorde definiëring van industriële archeologie dan de T.I.C.C.-I.M.-definitie.

Toch is het nog nodig enkele bedenkingen te formuleren :

1. De huisarbeid, de ambachtelijke of agrarisch ambachtelijke bedrijvigheid (voor zover deze nog industrieel karakter vertonen) behoren om logisch te zijn met de bepaling van „industrialisatie” niet tot de studie van het industrieel erfgoed (anders vervalt men in dezelfde euvels als de T.I.C.C.I.M.-definitie).

Zij behoren echter wel tot de studie van de materiële cultuur (welke ook de betekenis zij die eraan wordt gegeven) welke alleszins een ruimer onderwerp omvat.

2. Verscheidene onderwerpen die tot heden toe automatisch tot de industriële archeologie werden gerekend, zullen dit voortaan niet noodzakelijk meer zijn. De „ambachtelijke” watermolens aldus buiten het terrein van de industriële archeologie. De „industriële” watermolens (vooral in Engeland werd de watermolen tot omstreeks 1850 nog gebruikt om machines in fabrieken aan te drijven) valt echter binnen het terrein van het „industrieel erfgoed”, en kan dus door de industriële archeologie bestudeerd worden.

3. Toch dient men nog een aantal normen en criteria vast te leggen, aan de hand van welke zou kunnen bepaald en verantwoord worden welke randgebieden (o.a. de „sociale infrastructuur”) wel en welke niet tot het industrieel erfgoed behoren.

4. Naast de industriële archeologie zien we, al naargelang de noodwendigheden (het verdwijnen van gebouwen en materiaal) eveneens andere sectoren van de maatschappij onderzocht worden volgens de methodes die bij de industriële archeologie ingang vonden. Dus niet enkel een beschrijvende of archeologische manier, maar een combinatie van methodes gebruikt bij het geschiedenisonderzoek en bij de archeologie en tegelijkertijd een inventarisering en (of poging tot) conservering.

Hier denken we meer bepaald aan het „kultureel” erfgoed, zoals scholen, musea, theaters, kiosken, enz. Ook dit erfgoed, zo belangrijk om de volksontvoogding in Vlaanderen te begrijpen, wordt meer en meer bedreigd. Wat gebeurt er heden ten dage met de talrijke kleine parochiescholen, vrije bibliotheken, patronaats- en gildezalen, waarlangs in belangrijke mate de eerste volkswikkeling in onze landelijke dorpen geschiedde?

(41) De preambule vermeldt tevens dat de industriële archeologie het hele onderzoeksveld van het industrieel erfgoed omvat.

Wie herinnert zich nog het oude Antwerps jeugdtheater (gesloten in 1958) aan het Kipdorp? De poesjenellekelder aan het Antwerpse Vleeshuis werd gelukkig bewaard. De Gentse dierentuin verdween echter reeds in 1904. Wat met feestpaleizen, hippodrooms, wintercirkussen? Behoren de oubollige natuurhistorische musea te Doornik en te Brussel eveneens niet tot onze cultuur en zijn ze niet belangrijk om deze te begrijpen?

Onlangs moest te Gent een vrij uniek lichtorgel (konstructie A(drien) D(e) B(acker), Zaventem) uit het Nederlands Toneel Gent de plaats ruimen voor een ultramodern type⁴². Evenals de industriële archeologie zou de studie van het „kultureel” erfgoed inhoudelijk en niet periodisch kunnen bepaald worden.

Ons dunkt het dat deze studie van het „kultureel” erfgoed zich voornamelijk kan richten tot de periode vanaf het einde van de negentiende eeuw en op de twintigste eeuw (alleen reeds het aantal personen dat in deze sektor tewerkgesteld wordt of waarop deze sektor is gericht kan als één van de waardemeters gelden voor het belang van deze sektor). In ieder geval zal deze studie van het „kultureel” erfgoed zeer nauw aansluiten bij de mentaliteitsgeschiedenis, daar dit erfgoed in belangrijke mate — denkt men maar aan het toneel — een rol heeft gespeeld bij het bepalen van het kollektieve mentale gedrag⁴³.

5. Besluitend kan men stellen dat de door het T.I.C.C.I.M. voorgedhouden internationaal aanvaarde werkdefinitie van de industriële archeologie alleen reeds doordat ze internationaal werd aanvaard een belangrijke verrijking betekent. Dit neemt niet weg dat deze definitie erg defektief is, vooral omdat de bij de definiëring gebruikte termen te vaag blijven of dubbelzinnig zijn. Hetzelfde kan gezegd van de bepaling die gebruikt wordt door de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie. Bovendien zijn in beide gevallen de gebruikte definities te ruim opgevat.

De industrieel-archeologen moeten er naar streven de terminologie in de door hen gebruikte definities zo nauwkeurig mogelijk te omschrijven, zodat deze voor een juiste interpretatie vatbaar is. De definitie door het I.C.C.I.H. van het industrieel erfgoed is op dit gebied een stap in de goede richting.

Ongetwijfeld kan de daar geformuleerde definiëring van industrieel erfgoed ook gebruikt worden in een definitie van de „industriële archeologie”. Zowel op theoretisch-wetenschappelijk vlak als in de praktijk zal een definitie waarin de „industriële archeologie” wordt gelijkgesteld aan de „studie van het industrieel erfgoed” heel wat minder bezwaren opleveren dan een definitie waarin de industriële archeologie zich bezighoudt met „de materiële cultuur der industriële periode”.

(42) Het werd gedemonteerd en ondergebracht in de stadsloodsen.

(43) Over mentaliteitsgeschiedenis: H. GAUS, *Verwachtingen en problemen van de mentaliteitsgeschiedenis*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VI, 1975, p. 403-430.

Met een bepaling op basis van de term „industrieel erfgoed” doet de industriële archeologie een belangrijke stap in de richting van een eigen identiteit. Bovendien zou de algemene geschiedenis een stuk verder geholpen worden, indien naast de studie van het industrieel erfgoed, ook andere sectoren van de maatschappij zouden bestudeerd worden volgens de methoden en aanpak gelijkaardig aan deze welke in de industriële archeologie worden gebruikt.